

бал. Таким чином, найвищий рівень розвитку моральної свідомості оцінюється в 6 балів.

Отже, використання описаних вище методик дозволить дійти висновків щодо рівня морально-етичної відповідальності, визначити стадію розвитку моральної свідомості, а також проаналізувати термінальні та інструментальні цінності досліджуваних. Комплексне використання методик надає можливості кількісного та якісного аналізу результатів в контексті морально-ціннісної сфери особистості.

Висновки. Морально-ціннісна сфера особистості є актуальною проблемою сучасної психології. Мораль, як соціальне явище містить у собі цінності, що зумовлюють собою особливості духовного розвитку всього народу. Моральні цінності – інтегральні утворення моральної свідомості, що тісно пов'язані з мотивами і потребами та забезпечують спрямованість свідомості на досягнення вищих моральних цілей, що регулює поведінку на основі добра і зла. Психодіагностичними методами, що дозволяють всебічно проаналізувати особливості морально-ціннісної сфери, на наш погляд є наступні: опитувальник «Діагностика морально-етичної відповідальності особистості» (І.Г. Тимошук), методика «Ціннісні орієнтації» (М. Рокіч), методика оцінки рівня моральної свідомості Л. Колберга. Завдяки кількісному та якісному аналізу результатів перелічених методик, можна дійти висновку щодо рівня моральної свідомості, домінуючих цінностей-цілей та цінностей – засобів, а також специфіки переживання морально-етичної відповідальності особистості.

Перспективи подальших досліджень. Враховуючи об'єкт нашого дослідження, а також викладені психодіагностичні методи, перспективою подальших досліджень будуть: вдосконалення викладених психодіагностичних методик; порівняння показників методик до та після психологічного впливу (циклу тренінгових занять, спрямованих на розвиток моральних почуттів); викладення результатів проведеного констатувального та формульовального експерименту у наступних статтях.

Література:

1. Анциферова Л.И. Связь морального сознания с нравственным поведением человека (по материалам исследований Л.Колберга и его школы) // Психологический журнал, 1999. Т. 20. № 3. С. 5–17. Методика оценки уровня развития морального сознания (Дилеммы Л.Колберга) / Диагностика эмоционально-нравственного развития. Ред. и сост. И.Б.Дерманова. – СПб., 2002. С. 103–112.
2. Яницкий М.С. Ценностные ориентации личности как динамическая система Кемерово: Кузбассвузиздат, 2000. – 204 с. ISBN 5-202-01717-0 Издание осуществлено при поддержке Института «Открытое общество» (фонд Сороса) в рамках Программы поддержки кафедр мегапроекта «Развитие образования в России», грант № НВА 911. Рецензент: кафедра социальной психологии Московского государственного университета имени М. В. Ломоносова.
3. Моргун В.Ф., Тітов І.Г. Основи психологічної діагностики. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: Видавничий Дім «Слово», 2009. – 464 с.
4. Rokeach M. The nature of human values.—N.Y., Free Press, 1973.
5. Тимошук І.Г. Методика дослідження рівня морально-етичної відповідальності майбутнього психолога // Неперервна професійна освіта: теорія і практика. – Київ, №4, – 2002. – С. 158–163.
6. Семенюк Л.П. Ціннісна свідомість українського суспільства (90-ті роки ХХ ст.) Вісник Державної академії керівних кадрів культури і мистецтв: Наук. журнал. 3'2005. – К.: Міленіум, 2005. – 170 с., с. 137–142
7. Фурман А.В. Психологія і суспільство. Український теоретико-методологічний соціогуманітарний часопис 2010. – № 1 під ред. (Тернопільський національний економічний університет) с. 94–99.
8. Булавкіна О.В., Н.Ю. Сорокіна Етика управління і культура делового об'єднання: учеб. Пособие. Тула: Изд-во ТулГУ, 2009. – 114 с.
9. Боришевський М.Й. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / К.: Академвидав, 2010. – 416 с.
10. Михеева И.Н. Амбивалентность личности : морально-психологический аспект. М.: Наука, 1991 – 128 с.
11. Табачук Ю.В. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. – Вип. 13. – Кам'янець Подільський: Аксіома, 2011. – 780 с. / с. 497–50

УДК 173.1:378

ЗВ'ЯЗОК ОСОБИСТІСНОЇ ЗРІЛОСТІ З ДУХОВНИМИ ЦІННОСТЯМИ ОСОБИСТОСТІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА МОТИВАЦІЮ СТВОРЕННЯ ШЛЮБУ

Чхайдзе А.О., аспірант, асистент кафедри практичної психології
Херсонський державний університет

У статті розглянуті теоретичні аспекти мотивів вступу у шлюб, підходи багатьох авторів та науковців до проблеми визначення мотивацій в особистостях, що вирішили укласти шлюб. Розглянуті аспекти такого мотиву створення сім'ї, як любов. Розкрито поняття «духовності», подано перелік характеристик рис особистості, в яких виявляється її духовність. Розглянуто поняття «особистісної зрілості» та її зв'язок з мотивацією укладання шлюбу.

Ключові слова: мотив, шлюбні мотиви, шлюб, любов, духовність, духовні цінності, особистісна зрілість.

В статье рассмотрены теоретические аспекты мотивов вступления в брак, подходы многих авторов и ученых к проблеме определения мотиваций у личностей, решивших заключить брак. Рассмотрены аспекты такого мотива создания семьи, как любовь. Раскрыто понятие «духовность», перечислены характеристики черт личности, в которых проявляется её духовность. Рассмотрено понятие «личностной зрелости» и её связь с мотивацией заключения брака.

Ключевые слова: мотив, брачные мотивы, брак, любовь, духовность, духовные ценности, личностная зрелость.

Chkhaidze A.O. RELATIONSHIP PERSONAL MATURITY WITH SPIRITUAL VALUES PERSONALITY AND THEIR INFLUENCE ON MOTIVATION CREATION OF MARRIAGE

The article deals with theoretical aspects of the motives for marriage. Approaches of many authors and researchers to the problem of determining motivation of individuals who have decided to create a marriage. Aspects of such a motive a family, like love. A concept to «spirituality» is exposed, the list of descriptions of lines of personality, its spirituality appears in which, is given. The concept to «personal maturity» is exposed and consider the relationship of personal maturity with the motivation of marriage.

Key words: motivation, motives of marriage, marriage, love, spirituality, spiritual values, personal maturity.

Постановка проблеми. Різноманітні аспекти готовності молоді до сімейного життя стали предметом вивчення сексологів, психологів, педагогів. Медико-психологічні аспекти вступу до шлюбу є найбільш поширеними і представленими в науковій літературі. Цій проблемі присвячені дослідження Л. Богдановича, І. Горпінченка, Д. Тсаєва, В. Кагана, Д. Колесова, І. Юнди та ін. [4, с. 13]. Морально-педагогічні проблеми готовності молоді до сімейного життя розглядалися В. Бойко, Є. Ільїною, М. Стельмаховичем, В. Сухомлинським, В. Чудгновським та ін. [9, с. 91]. Формування ставової свідомості, ідентичності та їх ролі у психологічній готовності до шлюбу досліджували О. Васютинський, Т. Говорун, І. Кон, Л. Мороз та ін. Зміст та форми ставового виховання висвітлені у працях М. Боришевського, Т. Говорун, Д. Ісаєва, В. Кагана, І. Кона [11, с. 23]. Соціально-педагогічні, етичні питання підготовки молоді до сімейного життя, а також компетентності психологічної готовності до створення сім'ї розкривалися у працях Т. Афанасьєва, М. Алексєєвої, Т. Буленко, Т. Гурко, І. Дубровіної, Д. Неміровського [1, с. 43].

Дослідження Л.В. Смагіної показує, що ціннісні орієнтації сучасного подружжя сильно змінилися в порівнянні з минулим. Якщо століття тому в шлюбних відносинах були присутні поняття моралі, ідеї, соціальної рівності, боргу, жертвності, то сьогоднішні сім'ї, які звертаються за психологічною допомогою, піднімають на щит справедливий розподіл заходів участі в господарсько-побутових і виховних клопотах, виконання подружнього обов'язку та незадоволеність в сфері сексуальності [3, с.98].

А.І. Антонов і В.А. Борисов, а також Н.Г. Марковська бачать причину кризи сім'ї в тому, що більшість людей в наш час хочуть задовольняти свої духовні потреби (прагнення до актуалізації свого «Я», до саморозвитку та самовдосконалення) не всередині родини, а поза нею. Якщо слідувати цій логіці, то подружжя з неблагополучних сімей повинні досягати великих успіхів у поза сімейних сферах, задовольняючи там потреби в самоактуалізації та саморозвитку. Але ми знаємо, що в більшості неблагополучних сімей цього не відбувається [12, с. 24].

У науковій літературі «мотив» прийнято розглядати як спонукальну причину дій і вчинків людини. Вихідним спонуканням людини до діяльності є його потреби. У будь-якої складної діяльності завжди виділяється мотив, який грає провідну роль [5, с. 875]. На думку А. Н. Леонтьєва, «мотив ми вживаємо не для позначення переживання потреби, а як те об'єктивне, в чому ця потреба конкретизується в даних умовах і на що спрямовується діяльність, яка спонукає її» [7, с. 300]. Р.С. Немов зазначає, що «мотив – це те, що належить самому суб'єкту поведінки, є його стійкою особистісною властивістю, що зсередини спонукає до здійснення певних дій» [8, с. 465].

Л.Б. Шнейдер виділяє три мотивації, щодо створення шлюбу:

1. Мотив «факт шлюбу». Головна рушійна сила в цьому випадку – намір укласти шлюб. Часом це відбувається під впливом інших при реалізації гасла «Вже час!». При цьому інша людина є лише засобом для виконання заповітного бажання – одружитися або вийти заміж. Загалом неважливо, який саме партнер поруч.

2. Мотив «певний тип шлюбу». У цих випадках діють більш впевнені люди, вони орієнтуються на такого партнера, який здатний здійснити їх мрії і відповідає уявленню про престижний варіант шлюбних відносин.

3. Мотив «певної людини». Обранець сприймається як конкретна реальна людина, з усіма слабкостями і недоліками. Робиться свідомий вибір з установкою на прийняття певної людини і з впливаючою звідси особистою відповідальністю за свої почуття [13, с. 158-159].

Результати теоретичного аналізу. Духовні ціннісні орієнтації повинні передувати шлюбу або зароджуватися вже на перших етапах шлюбу. Як зазначає В.А. Сисоєнко, після укладення шлюбу повинно відбутися поступове злиття двох «Я» – чоловіка і дружини, ототожнення потреб, інтересів, бажань, намірів. Кращий варіант той, в якому досягається максимально можливе злиття інтересів і потреб. Позитивну роль в цьому процесі відіграють готовність подружжя відкрито обговорювати виникаючі розбіжності і бажання шукати компроміс; негативну – установка на маніпулювання чоловіком, що припускає відмову від широти в стосунках і вироблення витончених методів впливу на нього з метою підпорядкувати собі і тим самим здобути перемогу. Якщо з якихось причин інтереси і бажання не стають загальними, автономність двох «Я» зберігається, то шлюб стає конфліктним і нестійким [6, с. 113].

В.А. Сисоєнко вказує, що хоча більшість шлюбів в наш час зароджується по любові, любов ця часто егоїстична: іншого люблять за те, що він потрібен, без нього неможливо задоволення якихось життєво важливих потреб, тобто люблять швидше за все самого себе, а не об'єкт любові. На думку І.Ф. Демет'євої, егоїстичні установки молодого подружжя (коли на першому місці стоять власні бажання та інтереси) пов'язані з певними особливостями виховання в сучасному суспільстві. Батьківська опіка стала надмірною. В умовах порівняно високого матеріального добробуту відійшла в минуле економічна необхідність участі дітей у домашній праці. Виховання не переслідує мети прищепити дитині трудові навички, навпаки, йде активний пошук «чистої роботи», «вищої освіти» для дітей; часто на перший план виступають хибні міркування батьків («Наша дитина не гірше інших»). Все це веде до егоїстичних установок молодих людей і потенційної нестабільності їхніх сімей [10].

У той же час, незважаючи на, здавалося б, найбільш прийнятну причину шлюбу – любов, вона не гарантує міцності шлюбу. Вся справа в тому, що під одним і тим же мотивом («по любові») ховаються різні потреби (почуття). Коли під любов'ю розуміється сексуальний потяг («ерос»), то вона не є гарантією міцного та щасливого шлюбу, якщо не підкріплена іншими потребами і мотиваторами з моральної сфери людини. Тільки в тих випадках, коли кохана людина сприймається як незамінна за своїми індивідуальними якостями і метою кохання є не отримання егоїстичного задоволення, а відчуття радості через радість іншої людини (така любов називалася древніми греками «арапе»), виключається можливість «пересичення» партнером та відмови від нього [6, с. 119].

На думку деяких дослідників, у великому числі випадків любов виявляється чинником, що перешкоджає збереженню родинного союзу. По-перше, пише С.В. Ковальов, в нетерпінні любові ми шукаємо не чоловіка, а коханого, забуваючи про те, що жити нам доведеться не з одним цим прекрасним відчуттям, а з її предметом і носієм – конкретно людиною, з унікальним психічним світом, образом свого «Я», темпераментом, характером.

По-друге, під романтичним покривом любові ми дуже часто забуваємо, що, наскільки б подружжя не любило один одного, в своїй сім'ї вони просто зобов'язані будуть виконувати звичайні для кожної подружньої пари функції.

Західнонімецький психолог Х. Шельський стверджує, що, коли чекання любові стає первинним мотивом браку, основний сенс родинного життя з її повсякденними турботами, доглядом за маленькими дітьми зводиться до загибелі цих ілюзій, що часто приводить до пошуків нового любовного партнера.

Один з варіантів песимістичного погляду на співвідношення любові і шлюбу, що містить в собі змі-

шення понять любові, закоханості, ілюзії і споживача як чекання незвичайних відчуттів від іншого.

Іншого погляду на співвідношення любові і шлюбу дотримуються відомі психотерапевти Е.Г. Ейдемільер і В.В. Юстицький, викладаючи його при описі механізму «емоційної ідентифікації з сім'єю». Автори розглядають емоційні стосунки симпатії як цементуючу силу в родинних стосунках. Вони відзначають, що стосунки симпатії до певної міри нейтралізують стани фрустрації, що виникають в міжособистісних стосунках, у тому числі і в сім'ї [13, с. 86].

Сім'я є одним з головних соціальних інститутів соціалізації індивіда. У ній формується система суспільних і групових цінностей, передається соціальний досвід, закладаються основи індивідуальності, унікальності особистості. У сімейному мікросередовищі виробляються уявлення людини про стосунки між чоловіком і жінкою, між поколіннями (батьків і дітей), формуються суспільні й особистісні ідеали, засвоюються моральні норми, оцінки та принципи, етикетні зразки поведінки. Моральні стосунки в сім'ї, що базуються на любові, духовній близькості й чуйності, піклуванні, відповідальності, сімейному обов'язку, взаємній повазі, є передумовою збереження і зміцнення морального клімату в суспільстві. Шкоди сім'ї завдають такі морально-психологічні властивості особистості, як егоцентризм, грубість, утриманство, алкоголізм тощо. Отже, моральна цінність товариських, дружніх, любовних, шлюбно-сімейних стосунків полягає в тому, що реалізовані в них моральні ідеали, принципи, вимоги духовно возвеличують особистість і зміцнюють моральний потенціал суспільства [2, с. 316].

Сім'я – соціальна група, провідна діяльність якої – збереження, розвиток і передача наступним поколінням саме духовних ціннісних орієнтацій. Авжеж, не виключено і те, що сім'я може зберігати, розвивати і передавати іншим поколінням і не духовні ціннісні орієнтації. Але в такому випадку процес соціалізації значно ускладнюється: діти легко відкидають ті позитивні не духовні цінності, якими батьки таки дорожать; їх поведінка починає визначатися примітивними егоїстичними потягами, а не прагненням до позитивних цінностей; вони легко розтрачують те, що батькам вдалось накопичити. Сім'я – місце, де накопичується і реалізується соціально-виховний потенціал [8, с. 425].

Таким чином, з моменту укладення шлюбу останній стає свого роду інститутом соціалізації подружжя. Вступ до шлюбних відносин припускає початок внутрішньої роботи, духовних зусиль, духовного зростання. Необхідно відмовитися від власного егоїзму, що вже є саморозвитком і самовдосконаленням. Виходить, що сімейний союз сам по собі породжує духовні ціннісні орієнтації у подружжя, відбувається підготовка до наступного етапу, коли ці орієнтації належить передати дітям. Виникає питання: наскільки я цікавий для іншого, що служить стимулом до здобуття освіти, розширенню кругозору; з'являється стимул бути творчою людиною, розуміти і пояснювати життя, шукати її сенс. У разі, якщо життя членів сім'ї все більше опосередковується духовними цінностями, шлюб стає стійким, стабільним, сім'я – інтегрованою. В іншому випадку – конфлікт. Сенс конфліктів полягає в тому, щоб подружжя все більше відмовлялися від свого егоїзму і все більш орієнтувалися на духовні цінності. Інтеграція сім'ї безпосередньо залежить від ролі духовних ціннісних орієнтацій у її житті [8, с. 600].

Багато дослідників стверджують, що саме цінності визначають характер відносин особистості з середовищем, з сім'єю і це, в свою чергу, детермінує особливості її поведінки (Б.Г. Ананьєв, М.І. Борисовський, А.Г. Здравомислов, Г.С. Костюк, В.Я. Титаренко, К.В. Шорохова, В.О. Ядов та ін.). Але питання щодо впливу морально релевантних потреб на мотивацію створення шлюбу залишається нерозкритим.

Дослідження духовності у контексті психології особистості передбачає вибір одиниці аналізу цього феномену. Як засвідчив теоретичний аналіз сутності духовності як особистісного утворення, такою одиницею можуть слугувати ціннісні орієнтації, які безпосередньо чи опосередковано пов'язані з моральністю. Внутрішні моральні інстанції особистості є тим еталоном, за допомогою якого можна визначити наявність і ступінь розвинутої духовності в людини. Чим тісніше пов'язаний зміст ціннісних орієнтацій з моральністю, чим вагомішим у них є зв'язок із категорією добра, справедливості, тим вищим може бути рівень духовності. І навпаки: відсутність такого зв'язку – свідчення бездуховності [2, с. 403].

Особистісну зрілість науковці розглядають як один із структурних компонентів зрілої людини (А.О. Реан, Р.М. Шаміонов, О.С. Штепа, П.М. Якобсон), водночас особистісна зрілість є цілком самостійним поняттям і складним психологічним утворенням (А.В. Іващенко, Л.М. Потапчук, С. Тадеуш, О.В. Темрук). Як будь-яке комплексне, інтегральне явище, особистісна зрілість включає ряд компонентів. Ними виступають стани та властивості особистості, що супроводжують її діяльність в різних сферах буття (Л.М. Потапчук, Р.М. Шаміонов) [12, с. 326]. Особистісна зрілість характеризується стійкими ціннісними орієнтаціями (А.Г. Здравомислов, О.І. Пенюкова, В.А. Ядов), відповідальністю (П.Я. Гальперін, К.М. Муздибаєв, Ж. Піаже, Дж. Роттер, М.В. Савчин); самостійністю (Є.І. Головаха, І.С. Кон, В.І. Слободчиков); самоствердженням (К.А. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Б.Ф. Ломов, О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський, С.Л. Рубінштейн); адекватним цілепокладанням (Б.С. Братусь, І.В. Дубровіна) тощо. Отже, до визначення поняття особистісної зрілості та її структурних компонентів у психології існує багато підходів, що не суперечать один одному, а розглядають різні сторони цього складного явища [13, с. 89].

Базуючись на системно-інтегративному підході, ми визначаємо поняття «особистісна зрілість щодо подружнього життя» як інтегральне (динамічне) утворення, високий рівень і гармонійний розвиток складників якого забезпечують готовність до конструктивного створення сімейних взаємин. Воно являє собою синтез взаємопов'язаних і взаємообумовлених компонентів: когнітивного (система знань, уявлень та переконань, необхідних для подружнього життя, позитивне ставлення до оволодіння цими знаннями), емоційно-мотиваційно-ціннісного (мотиваційно-ціннісні орієнтації, емпатійність, емоційна стійкість) та регулятивно-поведінкового (вольова саморегуляція, відповідальність, самостійність, комунікабельність, безконфліктність). Особистісна зрілість визначається розвитком особистісних якостей, достатнім рівнем знань, уявлень та переконань, адекватним рівнем домагань, мотиваційної сфери, ціннісних орієнтацій, спрямованих на прогресивний розвиток, у майбутнє.

Проаналізувавши наукову літературу ми прийшли до висновку, що чим вище ступінь зрілості поглядів особистості і установок на шлюб, тим вище і соціальна зрілість породжуваних ними мотивів вступу у шлюб (рис. 1).

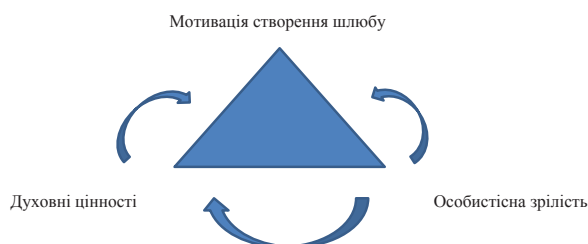

Рис. 1. Вплив особистісної зрілості на духовні цінності особистості та на мотивацію створення шлюбу

Тож, зацікавившись вищезазначеним, метою нашого дослідження стало вивчення особливостей мотивації вступу до шлюбу сучасної молоді у контексті духовних цінностей особистості.

Для досягнення мети були поставлені наступні завдання дослідження:

1. Узагальнити сучасні підходи до вивчення духовних цінностей, виявити та всесторонньо розглянути основні духовні цінності особистості.

2. Емпірично дослідити духовні цінності пар різних вікових категорій.

3. Засобами анкетування визначити основні мотиви, що переважають при створенні шлюбу.

4. З'ясувати особливості, місце і вплив духовних цінностей та зрілості особистості на мотивацію створення шлюбу.

Передбачається, що дисертаційне дослідження буде носити емпіричний характер. Досліджуватись будуть 4 вибірки осіб: 1) особи, яким виповнилося 16-17 років; 2) особи, яким виповнилося 20-25 років; 3) особи, яким виповнилося 35-40 років; 4) особи, які вже були у шлюбі, але розлучилися. Таким чином, ми плануємо дослідити різні вікові групи, щоб простежити динаміку мотивів вступу у шлюб в залежності від духовних цінностей особистості та особистісної зрілості.

У нашому дослідженні ми будемо використовувати наступні методики:

1) Тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха, що включає в себе 5 аспектів, які складають особистісну зрілість (мотивація досягнень, відношення до свого «Я», почуття громадянського боргу, життєва установка, здібність до психологічної близькості з іншою людиною).

2) Методика виявлення сформованості духовної ціннісної орієнтації особистості «Здійснення бажань» дозволить нам виявити на якому рівні розвинуті індивідуалістичні, сімейні, соціальні та духовні цінності в особистості.

3) Авторська анкета, що допоможе визначити які з чотирьох мотивів (біологічні, економічні, соціально-культурні та духовні) переважають у шлюбній мотивації.

Висновки. Таким чином, проаналізувавши літературу, ми бачимо, що молодість – це саме той час, коли юнаки та дівчата починають серйозно замислюватися над тим, щоб будувати серйозні стосунки, вступати до шлюбу, та, відділившись від батьків та їхньої опіки, створювати свою власну сім'ю. Адже саме сім'я, на думку вчених, є тією первиною моделлю, яка впливає на формування в дітей еталонів чоловічих

і жіночих якостей, поведінкових моделей, дає можливість безпосереднього пізнання сімейно-побутових стосунків чоловіків і жінок, їхніх ролей, функцій, прав та обов'язків як подружжя, як батьків, як громадян. Значення духовності особливо зростає нині, коли перед людиною постає багатий вибір життєвих самовизначень у найрізноманітніших сферах діяльності, а також ціннісних орієнтирів, які визначають життєвий шлях особистості [11, с. 32]. На мотивацію вибору шлюбного партнера впливає особистісна зрілість особистості, яка в свою чергу також має вплив на цінності, а саме на духовні цінності, які, утворюючи замкнуте коло, впливають на мотивацію вибору шлюбного партнера.

Тож, у подальшій нашій роботі буде відбуватися проведення експериментального дослідження нашого дисертаційного дослідження.

Література:

1. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. – 2-е изд. / Ю.Е. Алешина. – М. : «Класс», 1992. – 204 с.
2. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія / М. Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.
3. Зелинченко А. Психология духовности / А. Зелинченко. – М. : Изд-во Трансперсонального института, 1996. – 213 с.
4. Ильин Е. Мотивация и мотивы / Е. Ильин. – СПб. : Питер, 2003. – 512 с.
5. Каиров И.А., Петров Ф.Н. Педагогическая энциклопедия Т. 2. / И.А. Каиров, Ф.Н. Петров. – М. : Советская энциклопедия, 1965. – 912 с.
6. Ковалев С.В. Психология семейных отношений / С.В. Ковалев. – М. : Пед-ка, 1987. – 158 с.
7. Леонтьев А.Н. Проблемы развития психики. 4-е изд. / А.Н. Леонтьев. – М. : Изд-во Московского университета, 1981. – 584 с.
8. Немов Р.С. Психология : учеб. для студ. выс. пед. учеб. зав. : в 3 кн. – 4-е изд. / Р.С. Немов. – М. : Гум. изд. центр ВЛАДОС, 2001. – Кн. 1 : Общие основы психологии. – 688 с.
9. Роджерс К. Психология супружеских отношений. Возможные альтернативы / Пер. с англ. В. Гаврилова / К. Роджерс. – И. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 288 с.
10. Сурожский А. Достичь своей высоты / А. Сурожский // Московский психотерапевтический журнал. – 2005. – № 3.
11. Студенческая семья: состояние, проблемы, перспективы. – Минск : Университетская, 1991. – 104 с.
12. Шнейдер Л.Б. Психология семейных отношений : курс лекций / Л.Б. Шнейдер. – М. : Апрель-Пресс, Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2000. – 512 с.
13. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В. Семейная психотерапия / Э.Г. Эйдемиллер, В.В. Юстицкий. – Л. : Медицина, 1989. – 192 с.